

**Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

МЕНЬКО ВАСИЛЬ ІГОРОВИЧ

УДК 930.2(477+438+470)"18/20":271.2-737(477)(043.3)

**ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА УКРАЇНИ
В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX - XXI СТ.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент
Лазурко Лідія Миколаївна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
доцент кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі, професор кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних дисциплін;

кандидат історичних наук
Гриневич Тарас Богданович.

Захист відбудеться 7 травня 2021 р. о 12⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. І. Франка, 24, ауд. 20.

Із дисертацією можна ознайомитись на сайті:
<http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/disertation/> та в бібліотеці
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2)

Автореферат розісланий 06 квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

В.І. Липицький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Православні братства відіграли вагомую роль у культурному поступі українського суспільства XVI–XVIII ст., а їхня діяльність мала особливе значення у формуванні ідентичності українського народу. Братства мирян XVI–XVIII ст. можна розглядати як попередників тих товариств, що складають основу теперішнього громадянського суспільства, і досвід їх провадження має важливе значення. Усе це дає підставу трактувати братства як унікальний соціокультурний феномен, що майже два століття привертає до себе увагу науковців. Протягом XIX – початку XXI ст. сформувалася тривала історіографічна традиція в українській, російській та польській науці з вивчення інституту братств та братського руху, яка потребує осмислення.

На сьогодні відсутні комплексні праці, присвячені історії вивчення православних братств. Дисертаційне дослідження, спрямоване на систематизацію основних досягнень української, польської та російської історичної науки XIX – початку XXI ст. в осмисленні цього феномена, покликане з'ясувати логіку того, як нагромаджувалися знання, формувалися теорії, виникали, трансформувалися і долалися стереотипи у вивченні православних братств.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане у рамках науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за темою «Українська та польська історіографія XIX – початку XXI століття: взаємовпливи, інституції, персоналії, концепції» (державний реєстраційний номер – 0114u005499).

Об'єкт дисертаційного дослідження – українська, російська та польська історіографія XIX – початку XXI ст., присвячена історії православних братств Київської митрополії XVI – початку XVIII ст.

Предмет дослідження – становлення наукового дискурсу та особливості інтерпретації генези, розвитку і діяльності православних братств Київської митрополії XVI – початку XVIII ст. в українській, російській та польській історіографії XIX – початку XXI ст.

Мета дисертаційної роботи – простежити еволюцію досліджень та інтерпретацій явища братського руху і основних виявів діяльності православних братств в українській, російській та польській історіографії XIX – початку XXI ст.

Означена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати ступінь розробленості теми в історичній науці;
- систематизувати й опрацювати джерельну базу дослідження, визначити його методологічні підстави;

- проаналізувати погляди вчених на питання генези православних братств;
- показати еволюцію поняття братського руху;
- дослідити стан вивченості правових засад, організаційної структури та соціального складу православних братств;
- вивчити еволюцію поглядів на участь православних братств у суспільно-політичному та етноконфесійному житті;
- охарактеризувати особливості інтерпретації харитативної та фінансово-господарської діяльності православних мирянських організацій;
- простежити зміни у висвітленні культурно-освітньої та релігійної місії православних братств;
- окреслити перспективи подальших наукових студій.

Хронологічні межі дослідження мають дворівневий характер, що зумовлено специфікою об'єкта та предмета дослідження. Перший рівень охоплює період XIX – початку XXI ст. – час інтенсивного розвитку історіографії православних братств. За нижню хронологічну межу обрано появу першого дослідження з історії Львівського Ставропігійського братства Д. Зубрицького (1832 р.) Саме відтоді почали з'являтися систематичні наукові праці, присвячені братській тематиці. Верхня хронологічна межа сягає сучасності і охоплює актуальний доробок українських, польських та російських істориків. Виокремлення хронологічних меж другого рівня – XVI – початку XVIII ст. – збігається з часом існування і активної діяльності православних братств Київської митрополії.

Географічні межі дослідження також мають дворівневий характер, визначаються об'єктом дослідження, яким виступає українська, російська та польська наукова історична література, спрямована на вивчення православних братств Київської митрополії. Відтак територіальні межі дослідження локалізуються сучасною територією України, Росії та Польщі, де працювали українські, російські й польські історики, охоплюючи країни (Чехословаччина, Німеччина, США та ін.), у яких зосереджувалися основні осередки еміграційної науки.

Наукова новизна. У дисертації уперше комплексно проаналізовано історію вивчення православних братств Київської митрополії XVI – XVIII ст. в українській, польській та російській історичній думці XIX – початку XXI ст.

При цьому вперше:

- узагальнено внесок вітчизняних та зарубіжних дослідників, показано особливості вивчення історії братств на різних етапах історіографічного процесу;
- визначено дослідницький потенціал сформованої джерельної бази;
- досліджено основні теорії генези братств, трактування поняття братського руху та його організаційних засад в історіографії XIX – початку XXI ст.;

- реконструйовано інтерпретаційні моделі українських, польських та російських науковців щодо основних напрямів діяльності братств;
- окреслено перспективи дослідження братської проблематики.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що його матеріали можуть бути застосовані в лекційних курсах з історії України, історіографії, історії церкви, краєзнавства, історії світової та вітчизняної культури.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах і конференціях. Головні положення дисертаційної роботи представлені у виступах, виголошених на XIX (2009 р.), XX (2010 р.) та XXI (2011 р.) та XXII (2012 р.) Міжнародних наукових конференціях «Історія релігій в Україні» у м. Львів, IX (2008 р.) і X (2010 р.) Дрогобицькій міжнародній науковій конференції «Дрогобицько-Самбірське підгір'я крізь призму століть», IV Міжнародній історичній конференції регіонального музею ім. А. Фастнахта (м. Бжозов, Республіка Польща, (21–22 травня 2012 р.)), V Міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні» (Київ, 15 листопада 2015 р.), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 400-річчю Луцького братства (м. Луцьк, (28–29 вересня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи XIX і XX ст. (м. Дрогобич, 27–28 вересня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 8 наукових публікаціях, у тому числі: 6 – у фахових виданнях України, 1 – у виданні, що індексується у міжнародній наукометричній базі даних Web of Science, 1 – у закордонному виданні.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (270 бібліографічних позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 225 сторінок, основна частина – 200 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, окреслено зв'язок з науковими програмами і темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні і географічні межі, мету і завдання роботи, наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі – **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** – встановлено репрезентативність джерельної бази, охарактеризовано основні етапи в історіографії дослідження, визначено його теоретико-методологічні засади.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія проблеми*» на основі аналізу літератури виокремлено три періоди у вивченні історії православних братств України. Перший тривав з першої половини XIX ст. і протягом перших двох десятиліть XX ст. – це час, коли розпочалося й розвинулося опрацювання історії православних братств як окремої теми, з'явилися перші критичні рефлексії з приводу цих досліджень (І. Франко, М. Грушевський, Ф. Срібний) і розгорнулися наукові дискусії (наприклад, Ф. Срібний – А. Криловський). Це вилилося у тематичне розширення дискусій, коли від окремих аспектів історії братств, приміром, з'ясування їх характеру (І. Флеров, М. Коялович), значення ставропігії (М. Грушевський, І. Франко), науковці перейшли до обговорення комплексної реконструкції історії окремих братств (А. Криловський, Ф. Срібний). Наукова критика та полеміка також сприяли зростанню фахового рівня опрацювань.

Другий період – 20–80-ті рр. XX ст. – час появи перших узагальнень вивчення проблеми, переважно інтегрованих у вигляді окремих розділів до монографічних опрацювань історії православних братств чи дотичних до цього тем. Огляд літератури містять вступні розділи досліджень К. Ходиницького та К. Левицького; на перелік досліджень з історії церкви та братств натрапляємо в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка; загальний огляд розвитку української церковної історіографії здійснив І. Огієнко; спеціальну розвідку, присвячену українській церковній історіографії, написав О. Оглоблин. У радянській історичній науці узагальнення того, що було зроблено у попередні часи, бачимо у працях Є. Мединського, Я. Ісаєвича.

Третій період охоплює час від початку 1990-х рр. і триває до сьогодні, характеризується плюралістичністю тем й теоретико-методологічних підходів до вивчення історіографії православних братств XVI–XVIII ст. Науковці почали звертатися до питань узагальнення вивчення окремих братств (М. Капраль). Розлогі історіографічні розділи з'явилися у працях, присвячених як безпосередньо братствам, так і розвідкам про українське книгодрукування (Я. Ісаєвич). У цей період з'явилися й узагальнювальні опрацювання про вивчення окремих аспектів діяльності православних братств (О. Черкасов, Л. Корж-Усенко, І. Ворончук). До питань історіографії православних братств наприкінці XX – на початку XXI ст. почали звертатися російські Ю. Шустова, С. Лукашова, Ф. Дорофєєв, а також польські – А. Міронович, Л. Цвікліа, Б. Лоренс – науковці.

Підрозділ 1.2. «*Джерельна база дослідження*» містить характеристику комплексів історіографічних джерел. Обґрунтовані в дисертації мета і завдання розв'язуються на широкій джерельній основі, що уміщує різноманітні за походженням, змістом та характером матеріали. Це історіографічні джерела, які репрезентують увесь спектр публікацій (українських, російських, польських авторів), що містять у собі інформацію з історії історичної науки, події та явища в її розвитку, про осіб і осередки, які збагачили історичні знання про діяльність православних церковних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст.

Основну їх групу складають наукові дослідження, які пропонуємо розділити у такий спосіб: 1) узагальнювальні праці з історії України, історії Польщі та історії церкви; 2) спеціальні монографічні праці з історії православних братств чи суміжних тем, а також дисертації і автореферати дисертацій 3) статейні публікації; 4) рецензії та бібліографічні огляди; 5) навчальна та довідкова (енциклопедії, словники) література.

У підрозділ 1.3. *«Методологічні засади дослідження»* подано визначення основних принципів та методів дослідження. Загальним теоретико-методологічним підґрунтям дисертації ми обрали теоретичну модель інтелектуальної історії. Методологічний інструментарій поєднує у роботі теорію й практику наукового пізнання та ґрунтується на двох основних компонентах: принципах і методах дослідження. Дисертаційна робота побудована на таких основних принципах: історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності) й антропологізмі. Реалізувати визначені завдання стало можливим завдяки застосуванню загальнонаукових (типологізації, класифікації і періодизації) та історіографічних (аналізу й синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічного, історико-генетичного, історико-хронологічного, історико-ситуаційного, історико-порівняльного, ретроспективного, біографічного) методів дослідження.

У другому розділі – **«Гене́за та інституційна природа братського руху в інтерпретаціях істориків»** – комплексно простудійовано представлення в історіографії питань постання та еволюції православних мирянських об'єднань.

Викладені у підрозділі 2.1. *«Гене́за православних церковних братств»* матеріали дають підставу стверджувати, що перші наукові дослідження генези церковних братств в українських історичних студіях XIX ст. Галичині, здійснювані представниками москвофільського напрямку (Д. Зубрицьким, Я. Головацьким, А. Петрушевичем), за своїми позиціями були близькими до російської церковної історіографії. Їхнє бачення походження цього явища значно відрізнялося від того, що постулювалося в історичній науці Наддніпрянської України (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович), чи у гроні львівських дослідників зламу XIX–XX ст. (І. Франко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Ф. Срібний), трактували генезу братств як частину широкого європейського церковно-реформаційного руху, відмінного від процесів у Московській державі. Натомість як багатьом російським вченим властивим був пошук витоків братського руху у давньоруських братчинах (А. Попов, С. Соловйов). Вони підкреслювали «загальноросійський» характер братств, нівелюючи самотність українських мирянських організацій як особливого історичного явища. Представники польської історіографії XIX – половини XX ст. вважали, що братства були радше мирянськими, а не релігійними утвореннями, не мали тривалої традиції існування, а з'явилися допіру у 80-х рр. XVI ст. під впливом ідей протестантизму та як вияв кризи православ'я

(М. Рихліцький, Е. Ліковський). Радянські історики трактували православні братства як буржуазні об'єднання, породжені новою епохою (М. Покровський).

У сучасній вітчизняній (Я. Ісаєвич, В. Ульяновський, М. Капраль) та закордонній (Ю. Шустова, М. Дмитрієв, А. Міронович) історичній науці прослідковується тенденція до плюралістичного підходу у виявленні багаторівневих і різноманітних за своїм культурно-цивілізаційним походженням впливів на появу мирянських організацій, а також їх джерел. Багато дослідників також вказують на неможливість на сьогодні остаточно сформувати якусь одну теорію, яка б повністю пояснювала витоки братського руху, що залишає питання генези православних братств відкритим для подальших обсервацій.

У підрозділі 2.2. *«Еволюція уявлень про братський рух»* прослідковано, як змінювалося смислове наповнення поняття «братство» та «братський рух». Встановлено, що дослідники історії православних братств у загальних характеристиках братств і братського руху намагалися дотримуватися прийнятих ними концепцій походження цих організаційних утворень. Так, науковці, що робили акценти на наріжній ролі християнських моральних ідей у процесі заснування братств, характеризували їх як релігійні організації (Д. Зубрицький, І. Флеров, А. Папков). Натомість пошуки витоків організаційної структури братств в устрої ремісничих цехових об'єднань приводило вчених до висновків про їхній станово-професійний характер (М. Грушевський).

У радянській історичній науці 20-х рр. XX ст. братства подавалися як об'єднання буржуазії, що «почали піднімати голову» в церковних справах, тому й характеристики цих мирянських організацій наповнювалися означеннями про наживу, збагачення і власні інтереси (М. Покровський). У повоєнний період у радянській науці розпочався поступовий відхід їх розгляду братств як «буржуазних об'єднань» (а отже, й трактування як «класово ворожих елементів» із супровідним до цього навішуванням тенденційних ярликів): їх починають визначати виразниками українського національного протесту (Б. Греков). Наступними кроком радянської історичної науки стала характеристика братств як національно-релігійних організацій, що боролися проти гноблення (Є. Медінський) та громадських об'єднань – народного руху за реформаційним типом (Я. Ісаєвич, М. Кашуба). Остання теза знайшла розвиток у сучасній українській історичній науці (Б. Гудзяк), у якій православні братства означаються захисниками інтересів української громади та охоронцями морального порядку (М. Капраль).

Представники сучасної російської історичної науки трактують братства як соціокультурні інститути, що розвивали культурно-історичні ідеї, водночас впливаючи на формування характерної культурної традиції (Ю. Шустова). А також як подібні до цехів об'єднання, метою яких була просвітницька, а не церковно-оборонна місія. Подібно сучасні польські дослідники постулюють братства об'єднаннями, що створені за подобою цехів, але визначають їх як

конфесійно-національні, релігійні або релігійно-професійні інституції, чия діяльність спрямовувалася на оборону права на віровизнання, відстоювання своєї ідентичності (К. Кузьмак, М. Шегда, Л. Цвікла, А. Міронович). У їхньому потрактуванні братства виступають як унікальний феномен, що виник на перетині русько-візантійської та латинської культур на теренах Речі Посполитої (А. Міронович). Попри значні різнопланові напрацювання з вивчення цієї теми, перспективним видається вивчення феномена братського руху як складової єдиного загальноєвропейського процесу.

У підрозділі 2.3. *«Правові засади, організаційна структура та соціальний склад православних братств»* досліджено процес нагромадження в історіографії XIX–XXI ст. знань про правову формалізацію діяльності та структурно-організаційне оформлення мирянських організацій. Перші звернення дослідників до цієї теми розпочалися із публікацій грамот, привілеїв та різноманітних установчих документів, що складали основу архівів братських організацій (Д. Зубрицький, А. Петрушевич). Дослідники відзначали важливість надання братствам права ставропігії, що визначалося найважливішою межею у їхньому розвитку (М. Грушевський, Б. Гудзяк, С. Лукашова). Розглядалося надання ставропігії й з погляду канонічності (Ф. Срібний, С. Лукашова). Нові бачення правових підстав діяльності братств відкрили застосування різноманітних спеціальних дослідницьких технік (текстологічний аналіз статуту Львівського братства Я. Ісаєвича).

З'ясовано, що важливе значення у характеристиках братського руху, здійснених дослідниками, посідає змалювання його соціальної сутності. Студії у цьому напрямі дали підставу науковцям говорити про всестановість православних братств (І. Флеров, А. Папков, О. Левицький); об'єднання «третього» стану – городян, що сягнули рівня самоорганізації (М. Грушевський); корпоративність (А. Криловський); формальність і неформальність членства у цих організаціях та участь у них іноземців (Ф. Срібний). Сучасні науковці акцентують також на питаннях «різнопарафіальності» братств (С. Лукашова, Ю. Шустова). Представники радянської історіографії наголошували на тому, що братства були світськими, всестановими об'єднаннями трудових низів або виразниками їх інтересів (П. Яременко, Я. Ісаєвич). Крім того, вони сходяться у думці, що не існувало «типового» соціального складу братств, оскільки його формування залежало від багатьох факторів (П. Кралюк, Г. Кособуцька, М. Довбищенко). На ці відмінності у соціальній структурі братств з різних теренів звертають увагу і сучасні польські дослідники (М. Кузьмак, М. Шегда), що, крім іншого, піднімають тему участі жінок у братському русі, відзначаючи його надпрофесійність та відсутність майнових обмежень (Б. Лоренс). Підсумовуючи зазначимо, що значні дослідницькі перспективи має вивчення діяльності православних братств у правовому полі Речі Посполитої і з'ясування участі у братському русі жінок.

У третьому розділі – «Діяльність православних братств в історичних дослідженнях» – здійснено всебічний огляд того, як у науковій історичній літературі XIX – початку XXI ст. висвітлювалася участь православних братств у релігійному, суспільно-політичному, економічному та культурному житті XVI–XVIII ст.

У підрозділі 3.1. «Православні братства в суспільно-політичному та етноконфесійному житті» встановлено, що це було однією з найбільш досліджуваних сторін діяльності православних братств. Починаючи з XIX ст., в українській історіографії постулювалася теза, що братства відігравали важливу роль у збереженні та розвитку національної культури (М. Грушевський) і української ідентичності (І. Крип'якевич, І. Франко), а також, що ці об'єднання займали важливу позицію у багатьох процесах релігійного життя, зокрема у відстоюванні інтересів православ'я у польсько-литовській державі, особливо у поунійний період (Д. Зубрицький, П. Куліш, А. Криловський). Як національну боротьбу, представляли змагання православних братств за свої права також і в історичній науці радянської доби (Я. Ісаєвич). Сучасні українські дослідники також схиляються до визначення активності православних братств у громадсько-політичному та етноконфесійному житті як однієї з провідних (М. Капраль).

Російські вчені звертали увагу на питання ролі братств у обстоюванні релігійних та національних інтересів руського населення на теренах Речі Посполитої, акцентуючи на обороні православ'я як засобі збереження «руської» народності в Україні (І. Флеров, С. Голубев, Ф. Тітов, А. Карташов). Російські історики радянської доби також убачали основне завдання діяльності братств у протидії окатоличенню (Є. Мединський). Сучасні дослідники акцентують на питаннях боротьби братств за свої права (Ю. Шустова) та з'ясуванні інших, окрім унії, причин активізації їх діяльності наприкінці XVI ст. (С. Лукашова).

Еволюцію оцінок основних функцій православних братств спостерігаємо і в польській історіографії: від представлення боротьби з унією як їх основного завдання (В. Лозінський, К. Левицький) до вивчення як унікального феномена Речі Посполитої (Ю. Бардах), викликаного до життя тиском католицизму (М. Шегда, К. Кузьмак). Відзначимо, що вивченням «унійного» періоду діяльності братств не вичерпується тема їх участі у суспільно-політичному та етноконфесійному житті українського суспільства. Студіювання цих аспектів діяльності православних братств можна продовжувати у напрямі з'ясування їх заангажованості, наприклад, у Козацьку революцію.

У підрозділі 3.2. «Харитативна та фінансово-господарська діяльність православних мирянських організацій» з'ясовано ступінь вивченості в історіографії питань економічної та доброчинної діяльності православних братств. Чимало дослідників уважали її основою усього братського руху, вбачаючи у ній один із чинників, що сприяв самій появі таких організацій, як церковні мирянські об'єднання (А. Криловський), що витікало з християнських

засад їхньої діяльності (І. Флеров). Відзначалася важливість благодійної діяльності для братств, адже це робило їх популярними серед населення (М. Грушевський). Найбільш досліджуваною темою, починаючи з ХІХ ст., було з'ясування ролі братств у заснуванні та провадженні шпиталів (П. Єфименко, І. Крип'якевич), у тому числі й впливу братської благодійності на формування традиції створення козацьких шпиталів (П. Єфименко, М. Бойко).

У радянській історичній науці до 60-х рр. ХХ ст. цієї теми уникали. Сюжети про позитивне сприйняття таких організацій широкими верствами населення з'явилися щойно у працях Я. Ісаєвича. В останні десятиліття в українській історичній науці спостерігається зацікавлення благочинною діяльністю регіональних братств (Л. Тимошенко); дослідники звертаються до питань джерелознавчого характеру (О. Потимко); здійснюють спроби пов'язати вивчення харитативної діяльності з особливостями менталітету українців (Г. Кособуцька). Альтернативне бачення значимості благодійності діяльності братств спостерігаємо у сучасній російській історичній науці (С. Лукашова трактує її як неосновну). Паралелі між діяльністю православних братств та західноєвропейських благодійних організацій проводить Ю. Шустова.

У польській історичній науці спостерігається радикальна зміна трактування благочинної діяльності братств: від бачення у ХІХ ст. їх як об'єднань заради збагачення (В. Лозінський) до сучасного всебічного вивчення витоків харитативної діяльності (А. Міронович), дослідження благодійної роботи братств окремого регіону (Б. Лоренс, Л. Цвікла).

Установлено, що одним з найменш досліджуваних аспектів активності православних братств є їхня фінансово-господарська діяльність, за винятком хіба що Львівського Успенського братства (А. Петрушевич, І. Флеров, А. Криловський, Ф. Срібний, Ю. Шустова). Увагу дослідників привертало питання прибутків та видатків цієї організації, визначення ієрархії джерел фінансових надходжень, майнового забезпечення братчиків тощо. Сучасні дослідники розширюють напрями студій за рахунок вивчення фінансово-господарської діяльності інших братських організацій (С. Горін, М. Довбищенко, Б. Лоренс). Констатуючи потребу спеціальних узагальнювальних праць, присвячених зазначеній тематиці, підкреслимо, зосібна, що перспективним напрямом є вивчення певних аспектів фінансово-кредитної діяльності братств, а також наукові студії про окремих представників братського руху.

У підрозділі 3.3. *«Культурно-освітня місія православних братств»* досліджено вивчення участі мирянських організацій у духовному житті українського народу та їх залучення до різноманітних культурних процесів. Найбільше студій братського шкільництва стосувалося шкіл Львівського Успенського та Київського братств (Я. Головацький, І. Франко, М. Максимович, К. Харлампович). У цьому контексті піднімалися питання системи освіти, що порівнювалися з організацією навчального процесу в тогочасній Європі (І. Франко); визначалися цілі і завдання братських шкіл – від

піднесення морального рівня суспільства (М. Грушевський) до захисту православ'я як основи української ідентичності (В. Липинський); боротьби проти єзуїтських шкіл (І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко). З'ясовано, що значний масив наукових праць в російській історіографії, які з'явилися у кінці XIX – на початку XX ст., присвячено історії Києво-Могилянської Академії у період, коли вона уже мала офіційний статус вищого навчального закладу (Г. Міллер, В. Рубан, М. Максимович, І. Малишевський, І. Каманін), а її діяльність вивчалася у контексті поширення освіти в Російській імперії.

Показано, що у радянській історичній науці тематичні зацікавлення братською освітою розвивалися від поодиноких досліджень у 20-ті рр. XX ст. (А. Савич) до значної кількості студій з українського братського шкільництва у 60–80-ті рр. XX ст. Найбільше зверталася увага на відмінності систем освіти братських шкіл і єзуїтських колегіумів (Є. Мединський); проводилися паралелі між братською освітою та системою Я. А. Коменського; акцентувалося на демократичності і всестановості братських шкіл (Я. Ісаєвич).

Встановлено, що українські дослідники доби незалежності розширили тематику зацікавлень, зокрема, інтенсивно почали заповнюватися лакуни з вивчення історії шкільництва на Волині (П. Кралюк, П. Гусак, С. Горін), з'явилися праці з історії педагогіки, у яких піднімалися питання ролі братських шкіл у розвитку європейської класно-урочної системи (С. Кваша), а сама братська освіта подається як така, що виплекала нову генерацію інтелектуалів і патріотів (О. Корнішко). Показано, що представники сучасної російської історичної науки звертають увагу на різноманіття братських шкіл (С. Лукашова) та загальнодоступність братської освіти (Ю. Шустова). Виявлено, що польські дослідники XIX – початку XX ст. трактували братську освіту як знаряддя відродження культурно-освітнього рівня православної церкви (В. Загурський, Е. Ліковський, К. Ходиницький). У сьогоденні поява братських шкіл пов'язується з розвитком релігійної полеміки, а братська освіта інтерпретується як така, що відіграла важливу роль у збереженні етноконфесійної ідентичності (А. Міронович).

Доведено, що важливим елементом діяльності православних церковних братств, який завжди привертав увагу дослідників, була організація ними друкарської справи та поширення книжок (Д. Зубрицький, А. Петрушевич), що розглядалося як знаряддя у реалізації просвітницької активності (Я. Головацький, А. Криловський) та змаганнях за збереження етноконфесійної ідентичності українського народу (І. Огієнко), а також в інтелектуальному протистоянні із представниками інших віровизнань. Показано, що вивчення історії книговидавництва на теренах УРСР у 20–30-ті рр. XX ст. перебувало під значним ідеологічним тиском (К. Довгань, А. Козаченко). Від цього відійшли у повоєнний період, коли книгодрукування почало визнаватися чинником культури і націєтворення (Я. Ісаєвич). Завдяки дослідженням сучасної доби спостерігається тематичне розширення зацікавлень, яке виводить науковців на питання історії життя друкарів (П. Кралюк); книготоргівлі (Н. Кіт); ролі

меценатів у розвитку друкарської справи тощо (Г. Савчук). Проте аналіз питання показав, що серед праць відчувається нестача ґрунтового спеціального історичного дослідження, яке вивчало б братське шкільництво як частину суспільно-політичних та культурних тенденцій епохи.

До питань книговидання зверталися й російські та польські дослідники, тематичний діапазон зацікавлень яких також був доволі значним. Так, у XIX ст. питання книгодрукування як основного джерела прибутків Львівського Успенського братства піднімав І. Флеров, а В. Лозінський звертав увагу на негативне значення монополізації ринку книгодрукування членами цього братства. Сучасні російські та польські науковці піднімають питання значення друкарської справи для культури не тільки українського, а й інших слов'янських народів (Ю. Шустова) та ролі друкованого слова у піднесенні рівня освіти суспільства, що зумовлювало зміцнення конфесійної свідомості (А. Міронович, Б. Лоренс). Однак розглянуті праці засвідчують наявність багатьох лакун у вивченні означеної проблематики та відсутності сучасного ґрунтового дослідження, яке б спеціально розглядало як історію братського книговидання, так і окремих його аспектів (наприклад, монополізацію книгодрукування XVI–XVII ст.).

У **висновках** викладено основні результати дослідження, обґрунтовано положення, зміст яких виноситься на захист:

1. На основі аналізу літератури виокремлено три періоди у вивченні історії православних братств України. Перший триває з першої половини XIX ст. – і до початку XX ст. – це час, коли розпочалося й розвинулося опрацювання історії православних братств як окремої теми, та з'явилися перші рефлексії з приводу цих досліджень і були започатковані наукові дискусії, що вилилося у тематичне розширення дослідницьких зацікавлень, сприяло зростанню фахового рівня опрацювань. Другий період – 20–80-ті рр. XX ст. – час появи перших узагальнень у вивченні історії православних братств, переважно інтегрованих у вигляді окремих розділів у монографічні опрацювання історії самих організацій чи дотичних до цього тем. Третій період охоплює час з початку 1990-х рр. і триває до сьогоднішнього та характеризується плюралістичністю тем й теоретико-методологічних підходів до вивчення історіографії православних братств XVI–XVIII ст. Аналіз історіографії проблеми виявив низку лакун у дослідженні історії православних братств, що мають значний потенціал розвитку. Дотепер не було узагальнювального дослідження історіографії православних братств, а до цієї теми зверталися лише в контексті студій, присвячених окремим мирянським організаціям чи певним аспектам діяльності братств.

2. Обґрунтовані в дисертації мета і завдання розв'язуються на широкий джерельний основі, що уміщує різноманітні за походженням, змістом та характером матеріали. Це історіографічні джерела, які репрезентують весь спектр публікацій українських, російських, польських авторів, що вміщують в

собі інформацію з історії історичної науки, події та явища в її розвитку, про осіб і осередки, які збагатили історичні знання про діяльність православних церковних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. Основну групу цих джерел складають наукові дослідження: 1) узагальнювальні праці з історії України, історії Польщі та історії церкви; 2) спеціальні монографічні дослідження з історії православних братств чи суміжних тем, а також дисертації й автореферати дисертацій; 3) статейні публікації; 4) рецензії та бібліографічні огляди; 5) навчальна і довідкова (енциклопедії, словники) література. Загалом вивчення джерельної бази, засноване на сучасній методології, дало змогу всебічно дослідити предмет, досягти мети дослідження та розв'язати поставлені наукові завдання.

3. Проблеми появи православних братств привертали увагу багатьох науковців. Розпочинаючи із перших досліджень історії братств, здійснених ще в середині XIX ст., і до найновіших сучасних праць, пошуки їх генези були можливістю визначення особливостей цих організацій. Протягом усього періоду студій було сформульовано дві основні наукові теорії, що вказували на відмінні джерела походження означених об'єднань: від трактування братств як організацій, що розвинулися із західноєвропейських союзів до представлення їх як результату еволюції давньоруських об'єднань. Кожна із таких дослідницьких концепцій розвинулася під значним впливом політичної кон'юнктури середовища, у якому працювали науковці. Особливо це видно на прикладі російської історіографії XIX – початку XX ст., яка перебувала під впливом «теорії офіційної народності» та панслов'янської ідеології. Нівелюючи самобутній характер православних братств, дослідники намагалися показати їх частиною «загальноруських» суспільних та культурних процесів. В українських історичних студіях XIX – початку XX ст. прослідковуються тенденції поступового відходу від ідейних положень російської науки, замінивши їх зверненням до пошуку джерел братської організації у західноєвропейських ремісничих та релігійних союзах. До такого трактування питання генези братств схилилися й представники польської історичної науки.

4. Пошуки витоків братського руху часто тягнули за собою і формулювання істориками загальних теоретичних дефініцій, що, відповідно до їхніх світоглядних переконань, постулювалися: ідейно-християнськими об'єднаннями, церковними організаціями чи навіть світськими товариствами. Дослідники історії православних церковних братств у своїх загальних характеристиках цих організацій часто намагалися дотримуватися прийнятих ними концепцій походження братств. Так, наприклад, пошуки витоків організаційної структури братств в устрої ремісничих цехових об'єднань приводило вчених до висновків про їх станово-професійний характер. Натомість науковці, що робили акценти на наріжній ролі християнських моральних ідей у процесі заснування братств, характеризували їх як релігійні організації. Більшість учених вказували на значну еволюцію сутності об'єднань

і давали їм відмінні визначення на різних етапах існування від XVI – до XVIII ст.

5. Подібні тенденції впливу політичної, ідейної та культурної кон'юнктури прослідковуються і в інтерпретаціях дослідниками організаційної та соціальної сутності братств, юридичного виміру їхнього функціонування і навіть загальних характеристик діяльності. Праці, присвячені юридично-організаційній сфері існування об'єднань, демонструють розлогий образ динамічної інтеракції українського населення зі строкатим суспільством Речі Посполитої та тогочасної Європи загалом. Проаналізована історіографія вказує на значне зацікавлення дослідників питаннями правової й організаційної сутності православних церковних братств на теренах України. Звернення до цієї проблематики прослідковується від перших наукових спроб вивчення сутності братського руху ще із середини XIX ст. Студіювання цих питань породило низку наукових дискусій та висловлення відмінних у своїх поглядах тез щодо історії деяких історичних фактів та явищ. Слід також відзначити, що дослідження означеної проблематики часто здійснювалося не спеціально, а побіжно, до того ж виокремлювалися лише певні її аспекти.

6. Значна активність православних церковних братств у різних сферах суспільного життя XVI–XVII ст., їх вагоме значення у громадсько-політичних та культурно-релігійних процесах, зокрема, у збереженні національної ідентичності українського народу, привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Студії торкалися різноманітної проблематики – від спеціальних досліджень історії братств та масштабних оглядів загальної картини етноконфесійних процесів у Речі Посполитій до вузькоспеціалізованих аналізів проблематики історії шкільництва, друкарства або мистецтва на українських землях. Історіографія означених проблем вирізняється як багатством, так і неоднорідністю та навіть певною строкатістю, у якій українські дослідники XIX – початку XX ст. наголошували на значенні православних братств у відстоюванні власного права на національну культуру й ідентичність, російські науковці акцентували на питаннях ролі братств у боротьбі з католицизмом та збереженні православ'я (що у версії радянської науки трансформувалося у протистояння полонізації й окатоличенню), а польські історики розуміли боротьбу з унією основним завданням. На сучасному етапі спостерігається зближення дослідницьких позицій довкола трактування православних братств як унікального феномена, що в не вельми сприятливих умовах, обстоювали базові громадянські права свого народу.

7. Проведений аналіз історіографічного доробку вказує, що питання благодійної та фінансово-господарської діяльності православних братств на теренах України є чи не найменш дослідженими серед усього спектру проблем їхньої історії, зокрема, відсутні більші спеціальні праці, присвячені зазначеній тематиці. Однак історики у своїх дослідженнях часто більшою чи меншою мірою торкалися різних аспектів благодійної та господарсько-фінансової діяльності братств й здійснили низку важливих спостережень. У XIX ст. багато

дослідників розглядали харитативну діяльність мирянських організацій у контексті своїх спостережень над церковними братствами як продовжувачами традицій перших християнських громад, де основною метою людини вважалося служіння ближнім. Уже у XX ст. намітилася поступова перевага ідей про запозичення православними братствами багатьох традицій благодійності у західноєвропейських католицьких організаціях – зокрема, заснування шпиталів-притулків та опіки над ними. Відзначимо, що в історіографії (окрім ранньої радянської історичної науки) благочинна діяльність братств трактується як така, що була основою їхнього позитивного сприйняття сучасниками та, відповідно, однією з основних підстав розвитку братського руху.

Дещо однобоко в історичній літературі XIX–XX ст. представлено вивчення матеріальних підстав існування православних церковних братств, оскільки лише Львівське Успенське братство має більш повну картину фінансової активності. Це активно компенсується сучасними студіями, спрямованими на вивчення фінансово-господарської діяльності інших братських організацій. З'ясування цих питань має дуже важливе значення, оскільки допомагає встановити масштаби діяльності братств, їх становище та вплив у суспільстві на різних етапах існування.

8. Історія братського шкільництва та книгодрукування привертала увагу науковців від початків вивчення братського руху. Найбільше досліджень XIX–XX ст. стосувалося шкіл Львівського Успенського та Київського братств. Вивчення активності братств у сфері культури та шкільництва, давало змогу науковцям заглиблюватися в історію мирянських організацій, оминаючи політичну цензуру, що сприяло вивченню цієї тематики навіть у радянську добу. Слід відзначити, що сучасні студії культурно-освітньої діяльності мирянських об'єднань демонструють значний плюралізм інтерпретацій, зумовлений відсутністю ідеологічних обмежень та можливістю застосовувати різноманітний методологічний інструментарій.

9. Опрацьована наукова література та історіографічні джерела дають можливість виокремити перспективні напрями подальших досліджень історії православних братств. Окрім того, з огляду на активізацію сучасних досліджень ранньомодерної доби та залучення нових джерельних матеріалів, значний дослідницький потенціал має вивчення питань діяльності практично незауважуваних у попередні періоди, але чисельних і вельми різноманітних регіональних мирянських об'єднань, що здатне змінити усталену оптику бачення феномена братського руху. У вивченні історії православних братств досі домінують проблеми їх генези та розвитку у XVI–XVII ст., натомість практично поза увагою залишилося питання згортання їх діяльності у XVIII ст. Те саме можемо сказати й про вивчення окремих напрямів діяльності братств, де основна увага дослідників зосереджувалася на питаннях їх участі в унійних протистояннях і просвітницькій ролі, що відкриває перспективи осягнення заангажованості означених мирянських організацій у суспільно-політичні

процеси XVII–XVIII ст., питання економічних підстав їхнього існування, особливостей фінансової діяльності, реалізації харитативної місії.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. **Менько В.** Церковні братства Волині в історіографії другої половини XIX – початку XXI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2009. Випуск XIII. С. 146–155.

2. **Менько В.** Історичні дослідження XIX – початку XXI ст. благодійної діяльності православних церковних братств Київської митрополії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2011. Випуск XIV–XV. С. 242–251.

3. **Менько В.** Церковні братства Галичини і Волині XVII – XVIII ст. в дослідженнях о. Антіна Петрушевича (на прикладі «Сводной Галицко-Русской летописи»). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 14–21.

4. **Менько В.** Церковні братства Галича в інтерпретації істориків. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2020. Випуск 3/45. С. 305–314. Серія Історія.

5. **Менько В.** Церковні братства в громадсько-політичному та етноконфесійному житті XVI–XVII ст. у світлі української історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського* : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. Вип. 35. С. 87–96. Серія: Історія.

6. **Менько В.** Православні братства України в історіографії XIX – початку XXI ст.: джерелознавчий аспект. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Випуск 6/48. С. 43–64. Серія Історія.

*Статті у виданнях, що індексуються у міжнародній наукометричній
базі даних Web of Science*

7. **Men'ko V.** The origin and ontogenesis of orthodox church brotherhoods in Ukraine and Belorussia in the works of representatives of Russian historical science (the 1850s – beginning of the XX century). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyllnyskyi]. Drohobych : «Posvit», 2018. Issue 7. P. 16–22.

Статті у закордонних виданнях

8. **Men'ko V.** The Origin Theories of Orthodox Church Fraternities: Interpretation Peculiarities in Ukrainian Historical Science of the End of 19th – Beginning 20th Century. *Spheres of culture*. Volume II. Lublin. 2012. P. 253–259.

АНОТАЦІЯ

Менько В.І. Православні церковні братства України в історіографії XIX – XXI ст. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2021.

У дисертації уперше комплексно проаналізовано історію вивчення православних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. в українській, польській та російській історичній думці XIX – початку XXI ст. Дослідження покликане сформулювати загальне уявлення про те, як накопичувалися знання, формувалися теорії, виникали й поширювалися стереотипи у вивченні православних братств та явища братського руху. У роботі проаналізовано історіографічну базу, показано специфіку джерельної основи дослідження, а також висвітлено теоретико-методологічні підходи наукового пошуку. Комплексно досліджено представлення в історіографії питань постання та еволюції православних мирянських об'єднань. Здійснено всебічний огляд того, як у науковій історичній літературі XIX – початку XXI ст. висвітлювалася участь православних братств у релігійному, суспільно-політичному, економічному та культурному житті XVI–XVIII ст.

Ключові слова: православні братства, мирянські організації, унія, Річ Посполита, історіографія, українська історична наука, польська історична наука, російська історична наука.

АННОТАЦИЯ

Менько В. И. Православные церковные братства Украины в историографии XIX – XXI в. – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2021.

В диссертации впервые комплексно проанализирована история изучения православных братств Киевской митрополии XVI–XVIII вв. в украинской,

польской и русской исторической мысли XIX – начала XXI в. Исследование призвано сформировать общее представление о том, как накапливались знания, формировались теории, возникали и распространялись стереотипы в изучении православных братств и явления братского движения. В работе проанализировано историографическую базу и показано специфику источников, на которых построено исследование, а также освещены теоретико-методологические подходы научного поиска. Комплексно исследованы представления в историографии вопросов возникновения и эволюции православных братств. Осуществлен всесторонний обзор того, как в научной исторической литературе XIX – начала XXI в. освещалось участие православных братств в религиозной, общественно-политической, экономической и культурной жизни XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: православные братства, мирские организации, уния, Речь Посполитая, историография, украинская историческая наука, польская историческая наука, российская историческая наука.

SUMMARY

Menko, V.I. The Orthodox Church Brotherhoods of Ukraine in the historiography of the XIX – XXI centuries. – *On the rights of the manuscript.* The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 “Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines” was prepared at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. The defense is carried out at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2021.

In the dissertation the history of studying of orthodox fraternities of the Kiev metropolitanate of XVI–XVIII cc. is comprehensively analyzed for the first time in Ukrainian, Polish and Russian historical thought of the XIX – the beginning XXI cc. The research is created to form a general idea of how knowledge was accumulated, theories were formed, stereotypes arose and spread in the study of Orthodox fraternities and the phenomenon of the fraternal movement.

The study contains an analysis of the historiographical base of the study and scientific works of Polish, Ukrainian and Russian historians, the use of which was significant in this work. The principles and methods of scientific research used to implement the problems are highlighted.

The representation in historiography of the issues of the rise and evolution of Orthodox secular associations has been comprehensively studied. Theories of the genesis of Orthodox church fraternities are analyzed. The interpretation of the concepts of “fraternity” and “fraternal movement” in the historiography of the XIX – the beginning XXI cc. is traced. The process of accumulation of knowledge of legalization and structural and organizational design of lay organizations in the historiography of the XIX–XXI cc. is studied.

A comprehensive review of how in the scientific historical literature of the XIX – the beginning XXI cc. the participation of Orthodox fraternities in the religious,

socio-political, economic and cultural life of the XVI–XVIII cc. was covered. Peculiarities of interpretation of issues related to social and national-political activity of lay organizations are clarified. The degree of study in historiography of economic and charitable activities of Orthodox fraternities is outlined. The study of the participation of lay organizations in the spiritual life of the Ukrainians and their involvement in various cultural processes is studied.

Key words: Orthodox Brotherhoods, lay organizations, union, Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography, Ukrainian historical science, Polish historical science, Russian historical science.

Підписано до друку 26.03.2020. Формат 60х84 1/16.

Ум. друк арк. 1,7

Гарн. Times New Roman

Папір офс. Друк офс. Тираж 100 прим. № зам.35

ТзОВ «Трек-АТД»

м.Дрогобич, вул.Д.Галицького,1

Тел. (03-24) 41-08-90

drukstv@gmail.com